

YEVROPA VA SHARQ ADABIY TAFAKKURIDA “TELBA” TUSHUNCHASINING EVOLYUTSIYASI

Eshmurodova Navbahor Orol qizi

*O‘zDJTU Yoshlar bilan ishlash ma‘naviyat
va ma‘rifat bo‘limi uslubchisi*

Annotatsiya. Mazkur tezisda Yevropa va Sharq adabiy tafakkurida “telba” tushunchasining shakllanishi, tarixiy rivoji va badiiy talqinlari qiyosiy aspektda o‘rganiladi. Telbalik fenomenining mifologik, diniy va falsafiy ildizlari tahlil qilinib, uning turli davr va madaniy muhitlarda qanday semantik o‘zgarishlarga uchragani yoritiladi. Shuningdek, Migel de Servantes va Erkin A‘zam ijodi misolida mazkur tushunchaning badiiy transformatsiyasi ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: telbalik, evolyutsiya, poetika, Sharq va G‘arb adabiyoti, arxetip, falsafiy talqin

“Telba” tushunchasi insoniyat tafakkurining eng qadimiy qatlamlariga borib taqaladi va dastlab mifologik hamda diniy qarashlar doirasida shakllangan. Arxaik tafakkurda telbalik ko‘pincha ilohiy kuchlar bilan bog‘liq holda talqin qilinib, bunday shaxslar “tanlangan”, “ilhomlangan” yoki “muqaddas jinnilik” egasi sifatida qabul qilingan. Ayniqsa, Sharq tafakkurida telbalik ko‘pincha ruhiy kamolot, ilohiy ishq va ma‘rifat bilan bog‘langan bo‘lsa, G‘arb an‘analarida u dastlab tartibdan chetga chiqish va ijtimoiy me‘yorlardan og‘ish sifatida baholangan.

Antik davr va o‘rta asrlar Yevropa adabiyotida telbalik ko‘pincha kulgi, grotesk va satira elementi sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq Uyg‘onish davriga kelib, inson shaxsiga e‘tiborning kuchayishi natijasida telbalik tushunchasi ham murakkablashadi. Bu davrda telbalik faqat salbiy holat sifatida emas, balki haqiqatni anglashning o‘ziga xos shakli sifatida talqin qilina boshlaydi. Shu jarayon o‘zining eng yorqin ifodasini Don Kixot asarida topadi. Ushbu asarda telbalik tashqi kulgili ko‘rinish ortida chuqur falsafiy va axloqiy mazmuni yashiradi. Don Kixot obrazi orqali yozuvchi jamiyatdagi qadriyatlar inqirozini ochib beradi va telbalikni idealizmning ifodasi sifatida talqin qiladi.

Keyingi davrlarda Yevropa adabiyotida telbalik tushunchasi tobora murakkablashib, psixologik va ekzistensial yo‘nalishda rivojlanadi. Ma‘rifatparvarlik davridan so‘ng inson ongiga, uning ichki kechinmalariga qiziqish ortishi natijasida telbalik tashqi ijtimoiy hodisa sifatida emas, balki shaxsning ichki dunyosiga xos murakkab jarayon sifatida talqin qilina boshlaydi. Ayniqsa XIX–XX asr adabiyotida telbalik insonning ichki bo‘linishi, identitet inqirozi, yolg‘izlik va begonalashuv holatlari bilan uzviy bog‘liq holda tasvirlanadi. Bu davrda qahramonlar ko‘pincha o‘z “men”i bilan kurash olib boruvchi, ichki ziddiyatlar girdobida qolgan shaxslar sifatida gavdalanadi.

Ekzistensial adabiyotda telbalik insonning ma'no izlash jarayoni bilan ham chambarchas bog'lanadi. Hayotning absurdligi, ijtimoiy qadriyatlarning nisbiyligi va inson erkinligining og'ir mas'uliyati telbalikni yangi falsafiy kontekstda talqin etishga olib keladi. Endilikda telbalik — bu faqat ruhiy buzilish emas, balki ongning o'z chegaralarini anglashga urinishidir. Shu ma'noda, telba qahramon jamiyat uchun "g'alati" bo'lib ko'rinsa-da, aslida u mavjud tartibning sun'iyiligini fosh etuvchi, yashirin haqiqatlarni ochib beruvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Natijada telbalik fenomeni individual ong muammosi, shaxsiy identitet va erkinlik masalalari bilan chambarchas bog'liq holda o'rganila boshlaydi.

Sharq adabiy tafakkurida esa telbalik fenomeni o'ziga xos semantik rivoj yo'lini bosib o'tadi va u ko'proq ruhiy-irofiy (irfoniy) mazmun kasb etadi. Tasavvufiy an'analarda telbalik ko'pincha "ma'rifat yo'lidagi holat", ya'ni insonning ilohiy haqiqat sari intilishi jarayonidagi ruhiy o'zgarish sifatida talqin qilinadi. Bunday qarashlarda telba — bu oddiy inson emas, balki dunyoviy manfaatlardan voz kechgan, ichki poklanish va ruhiy yuksalish bosqichiga chiqqan shaxsdir. U tashqi tomondan tartibsiz yoki mantiqsiz ko'rinsa-da, aslida uning holati chuqur ichki idrok va ilohiy haqiqatga yaqinlik bilan izohlanadi.

Tasavvufda "aql dan ozish" ko'pincha "aql chegaralaridan oshish" ma'nosida talqin qilinadi. Ya'ni bu yerda telbalik aqlning inkori emas, balki uning cheklanganligini anglash va undan yuqori darajadagi ma'rifatga erishish jarayonidir. Shu bois bunday telbalik ijtimoiy me'yorlarga zid bo'lsa-da, ma'naviy jihatdan yuksak maqom sifatida baholanadi. Bu esa Sharq adabiy tafakkurida telbalikni ijobiy-estetik kategoriya sifatida shakllantiradi.

Zamonaviy o'zbek adabiyotida esa telba obrazi an'anaviy va zamonaviy qarashlar sintezi asosida yangi mazmun bilan boyiydi. Xususan, Erkin A'zam ijodida telba obrazlari jamiyat bilan moslasha olmaydigan, biroq o'z ichki haqiqatiga sodiq qolgan shaxslar sifatida tasvirlanadi. Bu qahramonlar ko'pincha jamiyatning qat'iy qoliplari, stereotiplari va sun'iy qadriyatlari bilan kelisha olmaydi. Ularning "g'alati"ligi aslida chuqur ichki mustaqillik, tanqidiy tafakkur va ma'naviy erkinlikning ifodasidir.

Erkin A'zam qahramonlari ochiq isyon ko'tarmaydi, balki ichki qarshilik orqali mavjud ijtimoiy muhitni inkor etadi. Ularning sukuti, chekinishi yoki noodatiy xatti-harakatlari yashirin norozilik, ichki iztirob va haqiqatni izlash jarayonining ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan, ularning telbaligi — bu zaiflik emas, balki o'ziga xos kuch, ruhiy barqarorlik va individual ong erkinligining belgisi sifatida talqin qilinadi.

Shu jihatdan, Yevropa va Sharq adabiy tafakkurida telbalik tushunchasi turli yo'nalishlarda rivojlangan bo'lsa-da, ularning umumiy jihati shundaki, telbalik har doim jamiyat va shaxs o'rtasidagi ziddiyatni aks ettiruvchi muhim badiiy kategoriya sifatida namoyon bo'ladi. U haqiqatni bevosita emas, balki bilvosita, paradoksal shaklda ochib beruvchi estetik vosita sifatida xizmat qiladi.

"Telba" tushunchasining evolyutsiyasi Yevropa va Sharq adabiy tafakkurida turlicha yo'nalishda kechgan bo'lsa-da, har ikkala an'anada ham u inson ruhiyati, erkin tafakkuri va ijtimoiy muammolarni aks ettirishda muhim poetik vosita sifatida shakllangan. Ushbu

tushunchaning tarixiy va badiiy rivojini o'rganish adabiyotshunoslikda qiyosiy-falsafiy yondashuvlarni chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Miguel de Cervantes. *Don Quijote de la Mancha*. – Madrid: Cátedra, 2005.
2. Erkin A'zam. *Tanlangan asarlar*. – Toshkent: Sharq, 2010.
3. Michel Foucault. *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. – New York: Vintage Books, 1988.
4. Carl Gustav Jung. *The Archetypes and the Collective Unconscious*. – Princeton: Princeton University Press, 1981.
5. Northrop Frye. *Anatomy of Criticism*. – Princeton: Princeton University Press, 1957.
6. Mikhail Bakhtin. *Rabelais and His World*. – Bloomington: Indiana University Press, 1984.
7. Georg Wilhelm Friedrich Hegel. *Phenomenology of Spirit*. – Oxford: Oxford University Press, 1977.
8. Friedrich Nietzsche. *Thus Spoke Zarathustra*. – London: Penguin Classics, 2003.